

Iwona Morawska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7866-2272>

iwomor@hektor.umcs.lublin.pl

Literatura jako „głos Innego” w przestrzeni edukacyjnej

Literature As the “Voice of the Other” in the Educational Space

Streszczenie: Problematyka artykułu nawiązuje do badań nad literaturą i edukacją kulturowo-literacką, które eksponują walory dialogu i interakcji w procesie kształcenia umiejętności lekturowych. Zgodnie z teoretycznymi założeniami znaczącą rolę w tak ujmowanym modelu czytania odgrywa kategoria Innego. Jej stosowanie w odniesieniu do literatury, jako medium otwartego na komunikację i motywującego do wykazywania różnych form aktywności, znajduje potwierdzenie w wielu nurtach współczesnej humanistyki. Sygnalizowana problematyka stanowi źródło inspiracji dla omówionych w tekście przykładów i refleksji edukacyjnych na temat wspierania uczniów – przy udziale tekstów literackich (i innych tekstów kultury) – w zdobywaniu ważnych dla ich rozwoju kompetencji poznawczych, etycznych, narracyjnych, komunikacyjno-informacyjnych itd.

Słowa kluczowe: literatura; lektura; edukacja; dialog; Inny; interakcja

Lektura i słuchanie są same doświadczeniem,
otwierającym przede mną nieprzeczuwane możliwości
mojej własnej duszy czy raczej w ogóle duszy,
możliwości, które mogą stać się realnościami mego
własnego doświadczenia.

Hans Jonas¹

LITERATURA JAKO „GŁOS INNEGO” W MYŚLI HUMANISTYCZNEJ

Sygnalizowany w tytule problem nawiązuje do badań nad literaturą i edukacją kulturowo-literacką, które eksponują walory dialogowo-interakcyjnej koncepcji kształcenia umiejętności lekturowych. Zgodnie z teoretycznymi założeniami znaczącą rolę w tak ujmowanym modelu czytania odgrywa kategoria Innego, stosowana w odniesieniu do literatury jako medium otwartego na komunikację, interakcję, prowokującego do wielorakiej aktywności umysłowej (werbalnej i pozawerbalnej), odwołującego się do świata uczuć, wartości i przeżyć. Poza tym literackiemu medium – jak żadnemu innemu – znawcy procesów kulturotwórczych, osobotwórczych i edukacyjnych przypisują niezwykłe znaczenie formacyjne, które wiąże się z poszukiwaniem i odkrywaniem podmiotowości oraz „byciem podmiotem” w procesie lektury rozumianym jako dialog, rozmowa, źródło mądrości, poznania i samopoznania oraz wielu innych doświadczeń, jakie wpisują się czy też są możliwe dzięki uważnej lekturze, wywoływanym pod jej wpływem refleksjom oraz innym formom aktywności, będącym świadectwem ciągle żywej myśli o dobroczynnym oddziaływaniu literatury i kultury literackiej na człowieka. Nawet jeśli realia współczesności spod znaku nowoczesnych technologii, „ruchomych granic literatury”, zdają się temu przeczyć czy to kwestionować, zmieniać, osłabiać, przekonanie o tym, że „literatura, jej kultura i tradycje” tak wiele znaczą w erze informacji, Internetu i nowych mediów, stanowi jeden z częściej podejmowanych tematów w dyskusjach nad współczesną humanistyką, perspektywami jej rozwoju i oddziaływaniem:

Literatura nie tylko poszerza naszą wiedzę o świecie, ale zakorzenia nas w nim jeszcze bardziej. Jest miejscem, w którym czytelnik poszukuje spełnienia, rozwija swą uczuciowość, doświadcza problemów moralnych. [...] Jeśli zajmujemy

¹ H. Jonas, *Zmiana i trwałość. O podstawach rozumienia przeszłości*, przeł. P. Domański, Warszawa 1993.

się literaturą, to nie po to, by pytać, czy (co) to jest prawda? Czytamy po to, by dostrzec, że człowiek to nie jakiś abstrakcyjny podmiot wyposażony w stałą, uniwersalną naturę, ale że istnieje niemal nieskończona liczba sposobów bycia człowiekiem. Czytamy, jak bardzo różnimy się od siebie. Literatura [...] poszerza naszą wyobraźnię, służy naszej inwencji, twórczości, spełnieniu².

W bardzo zbliżony sposób na temat literatury i jej znaczenia dla rozwoju kultury humanistycznej we współczesnym świecie pisał Michel Houellebecq, podkreślając:

[...] jedynie literatura jest w stanie wywołać poczucie kontaktu z umysłem innego człowieka w jego integralności, z jego wzlotami i upadkami, z jego ograniczeniami, małością, obsesjami, przekonaniem, z tym wszystkim, co go porusza, ciekawi, podnieca lub budzi wstręt. Jedynie literatura pozwala nam na kontakt z umysłem osoby nieżyjącej w sposób bardziej bezpośredni, pełny i głęboki niż rozmowa z najbliższym przyjacielem; choćby ta przyjaźń była najgłębsza i najtrwalsza, nigdy w rozmowie nie zwierzymy się tak całkowicie, jak wobec pustek kartki papieru, pisząc do nieznanego adresata³.

Przywołane wyżej sposoby konceptualizowania literatury pozwalają odkrywać ją jako ciągle żywe i osobliwe medium, które w epoce informacji tworzy przestrzeń dla zaistnienia relacji między człowiekiem i światem (wewnętrznym i zewnętrznym), między samowiedzą i tym, co dla niej inne, również jako wartość, której odkrywanie i doświadczanie (m.in. w procesie edukacji polonistycznej) powinno być ważną alternatywą dla innych form uczestnictwa w kulturze. W tym miejscu powraca dobrze znane pytanie o to, jak najmłodszemu i młodemu pokoleniu stwarzać możliwość wielowymiarowego partycypowania w kulturze literackiej, której walory poznawcze i formacyjne na nowo odkrywa współczesna myśl humanistyczna:

Literatura jest takim obszarem kultury, w którym liczą się nowatorstwo i niekonwencjonalność, nie zaś przestrzeganie reguł i stosowanie zasad. W nowej kulturze

² M. Januszkiewicz, *Kim jestem ja, kim jesteś ty? Etyka, tożsamość, rozumienie*, Poznań 2012, s. 32–33. Zob. także: *idem*, *W poszukiwaniu sensu. Phronesis i hermeneutyka*, Poznań 2016; R. Koziołek, *Dobrze się myśli literaturą*, Wołowiec 2016; *idem*, *Komu opowiadać o przeszłości literatury*, [w:] *Polonistyka dziś – kształcenie dla jutra*, red. K. Biedrzycki, W. Bobiński, A. Janus-Sitarz, R. Przybylska, Kraków 2014.

³ M. Houellebecq, *Uległość*, przeł. B. Geppert, Warszawa 2015, s. 11.

literackiej typowo literackie sprawności będą przenikać do całego społeczeństwa, czyniąc z przeciętnych obywateli ludzi twórczych, wrażliwych i wolnych⁴.

W tak wyznaczonych trendach leży słuszne przekonanie, że rozwój człowieka – pomimo przyspieszenia technologicznego, jakie narzuca era Internetu – nadal wymaga dyspozycji czy wspomnianych wyżej „typowo literackich sprawności”, które mogą odgrywać znaczącą rolę w nabywaniu tzw. kompetencji informacyjnych. Chodzi zwłaszcza o czytanie i słuchanie interpretacyjne, porozumiewanie się, wypowiedzanie, kreatywność, argumentowanie, refleksyjność, koncentrację, pamięć kulturową, logiczne myślenie, wyobraźnię, sprawność językowo-komunikacyjną, odpowiedzialność oraz inne dyspozycje, jakimi powinny wyróżniać się „umysły przyszłości” opisane przez Howarda Gardnera (w tym umysł etyczny, dyscyplinarny, syntetyzujący, kreatywny, respektujący)⁵ oraz tzw. kultura informacyjna, związany z nią proces kształcenia kompetencji informacyjnych i postaw względem informacji budowanych na systemie wartości humanistycznych⁶.

Ważne miejsce w tak określonej przestrzeni edukacyjnej przypada literaturze odkrywanej na nowo w perspektywie i z perspektywy Innego. Okazuje się to cenne dla działań, jakie są podejmowane w ramach edukacji polonistycznej na każdym poziomie kształcenia, a dotyczą wspierania uczniów w wielostronnym rozwoju, zdobywaniu kompetencji niezbędnych do samodzielnego (tj. podmiotowego) funkcjonowania w kulturze, w jej wymiarze symbolicznym, historycznym, medialnym, wspólnotowym, intersemiotycznym, interkulturowym, informacyjno-komunikacyjnym itd. Literatura rozumiana jako „głos Innego” (obok innych mediów i tekstów kultury) zdaje się sprzyjać wchodzeniu w obszary myśli, emocji i innych doświadczeń komunikacyjno-językowych, aksjologicznych, które „dochodzą do głosu” pod wpływem inności odnajdowanej w kulturze za pośrednictwem utworów literackich (i innych tekstów kultury), co potwierdzą omówione w dalszej części artykułu przykłady rozwiązań metodycznych, inspirowane metaforą „głosu Innego”, którym jest literatura, w myśl podzielanego przez wielu badaczy twierdzenia:

Literatura ma [...] wskazywać na możliwości innego jeszcze mówienia o Tym Samym (które przez to przestaje być Takie Samo). Ma uczyć mówić tych, którzy

⁴ M. Żardecka-Nowak, *Wspólnota i ironia. Richard Rorty i jego wizja społeczeństwa liberalnego*, Lublin 2003, s. 255.

⁵ Zob. H. Gardner, *Pięć umysłów przyszłości*, przeł. D. Bakalarz, Warszawa 2009.

⁶ H. Batorowska, *Od alfabetyzacji informacyjnej do kultury informacyjnej. Rozważania o dojrzałości informacyjnej*, Warszawa 2013.

dzisiaj głosu są pozbawieni. Ma „wpadać dyskursowi w słowo”. W tej koncepcji literatura okazuje się głosem wolnym, wolność ubezpieczającym, ale i błazeńskim zwierciadłem podstawionym zadufanym w sobie Autorytetom. Głosem Innego⁷.

Warto w tym miejscu przytoczyć kilka sposobów rozumienia kategorii Innego, wokół której (zgodnie z tytułem artykułu) koncentrują się rozważania o literaturze i jej walorach edukacyjnych. Inny/Inność to pokrewne pojęcia, którym współczesna myśl humanistyczna przypisuje bardzo ważną rolę kulturotwórczą⁸. Są one rozumiane i opisywane m.in. jako:

- element konstytutywny podmiotowości, łączony z etycznością rozumianą jako dążenie do dobrego życia; w procesie tym ważną rolę odgrywa „bycie człowieka wobec siebie i innego, czyli „między otwartością jako cechą ontologiczną a etycznością, która przychodzi wraz z innymi (z innością drugiego i moją innością wobec niego)”⁹,
- warunek budowania poczucia tożsamości, poszukiwania i odnajdowania sensu życia jako kluczowych potrzeb egzystencjalnych,
- wartość odgrywająca strategiczną rolę w konstruowaniu tożsamości i doświadczeniu podmiotowości, chroniąca przed uniformizacją, jednostronnością, „centrycznością”, absolutyzacją przekonań i poglądów, otwierająca na różnicę, wieloznaczność, motywująca do interakcji, refleksji, stawiania pytań o bytowe zakorzenienie, samoidentyfikację itd.,
- wyzwanie lekturowo-kulturowe łączone z odkrywaniem inności w literaturze, kulturze, języku i jako takie uznawane za „doświadczenie inności”¹⁰ itd.

Przywoływana w badaniach nad literaturą i edukacją literacką kategoria Innego daje się poznać jako jeden z częściej stosowanych środków wzmocnienia

⁷ M. Zaleski, *Wolni od stresu i bezpieczni od wszelkiego zamętu*, „Dwutygodnik Strona Kultury” 2009, nr 7, cyt. za: T. Żukowski, *Praktyki społeczne i „urządzenia korekcyjne”*, [w:] *Gry o tożsamość w czasach wielkiej zmiany*, red. A. Werner, T. Żukowski, Warszawa 2013, s. 227.

⁸ Zob. *OBCY/INNY – analiza przypadków*, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, Lublin 2018.

⁹ Sygnalizowana problematyka powstała na gruncie filozoficznego zainteresowania narracyjną odmianą tożsamości osoby i jej podmiotowości (Ch. Taylor, A. Giddens, K. Rosner). Była też inspirowana filozofią spotkania i dialogu z innym (E. Levinas, M. Buber, P. Ricoeur, J. Tischner i inni). Zob. K. Rozmarynowska, *INNOŚĆ jako źródło etyczności. Inspiracje Ricoeurowskie*, Warszawa 2015, s. 7; E. Levinas, *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1998.

¹⁰ A. Łebkowska, *Poznawanie siebie i poznawanie Innego. Wobec inności literatury*, [w:] *Polonistyka w przebudowie: literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, red. M. Czermińska, t. 1, Kraków 2005; Z. Mitosek, *Tzvetan Todorov – transfiguracja strukturalisty*, „Teksty Drugie” 2007, nr 4.

pozycji literatury i związanych z nią praktyk lekturowych. W realiach współczesności, pozostających pod wpływem nowych mediów, informatyzacji i technicyzacji, neoliberalizmu itd., ale też ciągle silnie oddziałującego konserwatyizmu i tradycjonalizmu, okazuje się to bardzo ważne, o czym może przekonywać zamieszczone niżej zestawienie.

Tab. 1. Konteksty i znaczenia wpisane w koncepcję literatury jako „głosu Innego”

Kategorie stosowane w opisie współczesnych trendów kulturowych i edukacyjnych wyznaczanych rozwojem technologiczno-informacyjnym, cyfrowym, wpływem neoliberalizmu, konserwatyizmu i tradycjonalizmu itd.	Pojęcia, znaczenia, wartości powiązane z koncepcją literatury, która jest/może być „głosem Innego” w procesie edukacji i wspierania rozwoju ucznia jako refleksyjnego czytelnika i zaangażowanego uczestnika kultury
Powszechne urynkowanie; rewolucja informacyjna; technicyzacja i cyfryzacja; racjonalność doświadczenia ludzkiego; „zanikanie duchowości”; postęp naukowo-techniczny; działanie rozumu technicznego; liczą się efekty kształcenia, a nie proces; zarządzanie wiedzą; kreowanie człowieka globalnego; retoryka zarządzania; zacieranie granic między edukacją i ekonomią; „neoliberalne uwikłania edukacji”; usługi edukacyjne; produkt edukacyjny; kapitał ludzki; rozwój społeczeństwa informacyjnego w techno-scjentystycznym sensie; komputeryzacja i usieciowienie; „media myślenia”; teleinformatyczna sieć; „posthumanizm”; „spłaszczenie wyobraźalnej skali inspiracji i nieumiejętność dokonywania wyborów kulturalnych”; pluralizm światopoglądowy itd.	„Ku człowieczeństwu”; proces stawania się ważniejszy niż jego rezultat; zdobywanie wiedzy i dzielenie się wiedzą; „ku wolności i duchowej aktywności”; „chaos i bezwład jako wyznaczniki ludzkiego istnienia”; autoanaliza, autorefleksja, autokreacja itd.; „znaki czasu utrwalone w świadectwach kultury – żyjącej „dla” i „przez człowieka, będącej zarazem twórczością i pamiętaniem”; „zagubione i odzyskiwane człowieczeństwo”; wyobraźnia historyczna; „tradycja wielkich dzieł”; „waga czytania literatury”; „korzenie cywilizacji, także technicznej”; „związki sztuki i demokracji”, ciągłość kulturowa; empatia, refleksyjność, wartości, „bycie-ku-temu-co-inne, bycie-ku-innemu” itd.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: U. Dzikiewicz-Gazda, *O porządku współczesnego kształcenia. Zarys problematyki*, [w:] *Tradycyjne i współczesne systemy wartości: porządek i bezwład*, red. A. Wierciński, Warszawa–Kielce 2003, s. 425–431; E. Feliksiak, *Antropologia literatury. Interpretacje i studia*, Kraków 2014; E. Potulicka, J. Rutkowiak, *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Kraków 2010; Z. Kwieciński, *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*, Wrocław 2007; J. Szymd, *Odczytywanie współczesności. Perspektywa antropologiczna, etyczna i edukacyjna*, Kraków 2011; D.A. Michałowska, *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, Poznań 2013; *Ponowoczesne konteksty edukacji: audiowizualność, cyberprzestrzeń, hipertekstowość*, red. L. Jakubowska-Malicka, A. Kobylarek, M. Przymont-Ciesielska, Wrocław 2009; E. Pietrzak, R. Szczepanik, Ł. Zaorski-Sikora, *Aksjologia życia publicznego*, Łódź 2011.

Skonfrontowane w tab. 1 zjawiska stanowią kontekst dla aktualnych praktyk lekturowych, które – w świetle prowadzonych na ten temat badań – cechuje hipertekstowość, intermedialność i konwergencyjność, synkretyzm, pośpiech, niebywałe zróżnicowanie itd. Są to konsekwencje silnego oddziaływania technosfery i związanych z nią trendów rozwoju społeczno-kulturowego, o których często

mówi się w nawiązaniu do kryzysu tradycyjnych form partycypowania w kulturze, związanych z nimi wartości, postaw, paradygmatów. Przecistawianie ich zjawiskom kojarzonym ze światem nowych mediów i współczesnym kierunkom rozwoju kultury ma na celu uwyrażnienie i uzasadnienie potrzeby szukania dróg w stronę cenionej przez wielu współczesnych intelektualistów idei zrównoważonego rozwoju¹¹, nowej humanistyki i „czasownikowego” rozumienia kultury¹². Patronuje temu – bardzo cenne dla omawianej tu problematyki – przekonanie, że:

Obecne zmiany techniczne oczywiście pociągają za sobą przesunięcia komunikacji i ingerują w treść przekazu [...], funkcje i rola literatury zmieniają się jednak w niewielkim stopniu, niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z książką wydrukowaną na papierze, e-bookiem czy tekstem, który w pierwszej wersji napisany został ręcznie (zapisany rylcem czy gęsim piórem), a dopiero wtórnie przeniesiony do pamięci komputera. *Treny* Kochanowskiego czy *Pan Tadeusz* Mickiewicza zachowują swoją postać niezależnie od nośnika cyfrowego – warunki do spełnienia są dwa: po pierwsze, musi to być tekst integralny, po drugie, czytelnik musi mieć wyćwiczone zdolności koncentrowania się na dłuższych odcinkach tekstu, wyobrażania sobie pewnej rzeczywistości, gotowość deszyfrowania podstawowych sytuacji lektury...¹³.

Z treścią przytoczonej wypowiedzi korespondują stanowiska wielu badaczy, których myśl naukowa zmierza w stronę łączenia postępu technologicznego i świata nowych mediów z tym, co w kulturze trwale zapisane, a związane literaturą i jej rolą, tradycją, przekraczaniem granic, potrzebą odnowy, nieustanną mediacją znaczeń i porządków, reinterpretacją zastanych w kulturze dóbr, mód, konwencji, stylów życia, sposobów „czytania świata” itd.¹⁴

¹¹ Zob. M. Golka, *Aparycje współczesności*, Warszawa 2015 (rozdz. *Współczesna cywilizacja – niezrównana czy niezrównoważona*).

¹² Zob. np. R. Nycz, *Kultura jako czasownik. Sondowanie nowej humanistyki*, Warszawa 2017; *idem, Literatura jako trop rzeczywistości. Poetyka epifanii w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2001; *Między dyskursami, sztukami, mediami. Komparatystyka jutra*, red. E. Szczęsna, P. Kubiński, M. Leszczyński, Kraków 2017; A. Nasiłowska, *Literatura wobec zmian komunikacji*, [w:] *eadem, Dyskont słów*, Warszawa 2016; *Doświadczenie lektury: między krytyką literacką a dydaktyką literatury*, red. K. Biedrzycki, A. Janus-Sitarz, Kraków 2012; B. Zeler, *Miejsce interpretacji w nowych koncepcjach edukacyjnych*, [w:] *Polonistyka w przebudowie...*; E. Ogłóża, *Podmiotowość ucznia na lekcjach kształcenia literackiego*, [w:] *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, red. L. Gilowa, E. Polański, Katowice 1989.

¹³ A. Nasiłowska, *Dyskont...*, s. 235–236.

¹⁴ Zob. np. A. Ślósarz, *Interpretanty lektur. Produkty medialnego przemysłu*, Kraków 2018; I. Morawska, *Wpływ nowych mediów na doświadczenia lekturowe współczesnych nastolatków*, [w:] *Człowiek i kultura w komunikacji medialnej*, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, R. Litwiński,

Teoretyczno-metodologicznych inspiracji i uzasadnień dla uwarunkowań lekturowych inspirowanych kategorią Innego dostarcza m.in. Bachtinowska koncepcja literatury jako dialogu i czytelnika jako „uczestnika dialogu”, skoncentrowana wokół podmiotowego aspektu wypowiedzi (tj. „głosu”), co z kolei zakłada komunikację postrzeganą w perspektywie relacji „człowieka z człowiekiem” i jej aksjologiczne nacechowanie¹⁵. Zbieżna z tą teorią jest hermeneutyczna filozofia dialogu i języka „jako obszaru spotkania i rozumienia”, powiązana z komunikacyjną koncepcją literatury, która przypisuje każdemu tekstowi literackiemu atrybut zrozumiałości, otwartości na zrozumienie i „bycie zrozumianym” w procesie uważnej lektury, warunkowanej wolą, umiejętnościami, postawą czytelnika-interpretatora, tj. jego kulturą literacką, zdolnością do empatii, która – oprócz tego, że zakłada możliwość „wejścia w sytuację” innej osoby – uwzględnia też „niemożność identyfikacji”¹⁶. Kolejną perspektywą przywołującą myślenie o Innym w procesie lektury są somatyczno-ekspresyjne konceptualizacje świata literatury („literatura jako cielesne słowo”), odwołujące się do związków między słowem a ciałem, pisaniem a rozumieniem siebie i porozumieniem, mową a gestem:

Literatura jako cielesne słowo to nieustanne przekształcanie siebie i nawiązywanie rozmowy. Tekst jak wytwór przeobraża swego autora, a jako dzieło zaznacza swoje miejsce w życiu czytelnika. Stajemy się uczestnikami wielkiego dialogu, ponieważ mowa, przestając być sprowadzana do tekstowości, zaczyna być postrzegana jako gest, który kieruje się w czyjąś stronę¹⁷.

Wiele ważnych inspiracji dla myślenia o literaturze jako „głosie Innego” mieszczą na nowo opisywana „poznawcza koncepcja literatury pięknej” i etyczna krytyka literacka¹⁸, które dostarczają uzasadnień dla badania relacji między literaturą, poznaniem i moralnością. Pozwala to odkrywać i rozumieć literaturę jako źródło poznania i edukacji, a czytanie/lekturę – jako „naukę życia”:

Lublin 2015; *Edukacja a nowe media*, red. M. Latoch-Zielińska, I. Morawska, M. Potent-Ambroziewicz, Lublin 2015; R. Bryzek, *Dialog z tradycją w grze komputerowej. Na przykładzie Wiedźmina – bohatera sagi Andrzeja Sapkowskiego*, [w:] *Oswajanie Inności w edukacji polonistycznej*, red. B. Myrdzik, E. Dunaj-Kozakow, Lublin 2010.

¹⁵ Bachtin: *dialog – język – literatura*, red. E. Czaplejewicz, E. Kasperski, Warszawa 1983; W. Rapak, *Bachtinowskie korzenie intertekstualności*, [w:] *Intertekstualność i wyobraźniowość. Studia*, red. B. Sosień, Kraków 2003.

¹⁶ H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, przeł. B. Baran, Kraków 1993.

¹⁷ B. Przymuszała, *Szukanie dotyku. Problematyka ciała w polskiej poezji współczesnej*, Kraków 2006.

¹⁸ Zob. M. Nussbaum, *Czytać, aby żyć*, „Teksty Drugie” 2002, nr 1–2.

Poznanie moralne, jakiego nabywamy, czytając literaturę, jest praktyczne, w opozycji do wiedzy teoretycznej. Najważniejszymi jej instrumentami są: wyobraźnia, emocje oraz wrażliwość. Korzystanie z nich, np. wzbogacanie wyobraźni, nie musi dawać wiedzy w sensie ścisłym, jest jednak częścią procesu uczenia się. [...] Poznanie, jakiego nabywamy, czytając dzieła literackie, dotyczy [...] przede wszystkim opisu tego, co ukryte, np. unikalności i subiektywności przeżyć, a zatem wymiaru fenomenalnego ludzkiego doświadczenia, czyli tego, co niedostępne dla metod i kryteriów przyjmowanych w nauce¹⁹.

Mówiąc o literaturze jako „głosie Innego”, nie sposób pominąć dwudziesto-wiecznej filozofii Innego, która dowartościowała dialogiczno-komunikacyjny i relacyjny wymiar ludzkiej egzystencji, rolę „Mowy” pojmowanej jako maksymalne otwarcie na drugiego człowieka. Szczególną manifestacją tego jest język poezji, jej tworzenie, czytanie, oddziaływanie naznaczone obecnością Innego, za sprawą którego możliwe jest „przejście od Tego Samego do tego, co całkowicie Inne” w akcie tworzenia-literackiej ekspresji i w akcie lektury rozumianej jako dialog, rozmowa, budowanie relacji²⁰. Tak projektowany model interakcji literackiej wykazuje związek z antropologiczno-etycznymi uwarunkowaniami lektury i jest umocowany w teoretycznej refleksji nad literaturą jako medium wiedzy o człowieku. Wiele miejsca poświęca temu antropologia literacka i etyczna koncepcja czytania²¹, której integralną część stanowi Rortiańska etyka wrażliwości, zakładająca, iż „Lektura dzieł literackich ukazuje człowiekowi, że poza jego osobistymi potrzebami, istnieją potrzeby innych ludzi [...], które różnią się od naszych i które należy brać pod uwagę, podejmując różne decyzje. Świadomość ta jednocześnie nie zagraża naszej autonomii. Wręcz przeciwnie, ukazuje całe spektrum”²², „Literatura pełni [...] funkcję przekształcającą i wyzwalającą. Pozwala zrozumieć drugiego człowieka. Spojrzeć na niego jako na jednego z nas. Zmienić nasze podejście do własnych wyborów i wyborów innych ludzi”²³, „Inni niekiedy pozwalają nam utrzymać spójność przekonań i pragnień,

¹⁹ A. Głąb, *Literatura a poznanie moralne. Epistemologiczne podstawy etycznej krytyki literackiej*, Lublin 2016, s. 26–27.

²⁰ Zob. np. B. Błaszczak, *Narracja i tożsamość. Paula Ricoeura hermeneutyka antropologiczna*, Zielona Góra 2010.

²¹ Zob. np. E. Feliksiak, *op. cit.*; M. Rembowska-Płuciennik, *Poetyka i antropologia. Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego*, Kraków 2004.

²² A. Markiewicz, *Etyka wrażliwości Richarda Rorty’ego*, Kraków 2014. Zob. też: M.P. Markowski, *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*, Kraków 2013.

²³ A. Markiewicz, *op. cit.*, s. 142. Zob. także: R. Rorty, *Wielkie dzieła literackie jako źródło inspiracji*, przeł. M. Szuster, „Teksty Drugie” 2002, nr 1–2.

kiedy indziej znowu wprowadzają w nas zamęt, potwierdzają naszą tożsamość albo odmawiają nam uznania”²⁴.

Koncepcja etyczna Rorty’ego, w świetle której czytanie literatury, a szczególnie powieści, pełni rolę ćwiczenia duchowego, rozumianego jako „próba przemiany siebie w lepszego człowieka, zmiany tego, co liczy się najbardziej”²⁵, jest podstawą dla kształtowania moralnej wrażliwości. Dzięki niej możliwe jest „poszerzanie własnej perspektywy” o historie innych ludzi: „Jeśli popatrzymy na to w ten sposób, dostrzeżemy, że powieści mówią nam, jak zupełnie niepodobni do nas ludzie myślą o sobie, [...] jak nadają swemu życiu sens”²⁶. Jak podkreślają badacze filozofii Rorty’ego, literatura w koncepcji jego etyki społecznej pełni funkcję przekształcającą i wyzwalającą, pozwala zrozumieć drugiego człowieka, pomaga zmienić nasze podejście do własnych wyborów i wyborów innych ludzi. Jej zasadniczą rolą jest ukazanie alternatywnych scenariuszy życiowych, uwrażliwienie na odmienną postawę przyjmowanych postaw, podejmowanych decyzji i potrzeb innych ludzi²⁷. „Zdaniem Rorty’ego za pomocą literatury i sztuki możemy rozwijać wrażliwość na drugiego człowieka, obie dziedziny pomagają nam bowiem dostrzec w innych ludziach istoty, które są nam podobne. Człowiek za pomocą literatury rozwija swoją wyobraźnię, pełniąc [...] istotną rolę w kształceniu naszych celów moralnych”²⁸.

Tym, co zwraca uwagę w badaniach nad literaturą jako „głosem Innego”, są przypisywane jej często szczególne walory i predyspozycje do wywierania pozytywnego wpływu na jakość, kształt, wartość ludzkiego życia. Nie ulega wątpliwości, że wprowadzanie perspektywy Innego w proces edukacji kulturowo-literackiej, skoncentrowany wokół stwarzania uczniom możliwości uczenia się i przyswajania umiejętności lekturowych (tzn. myślenia, rozumienia, interpretacji itd.), będzie wiązać się z realizacją funkcji, jakie przypisuje się w badaniach nad Innym w kulturze. Są wśród nich m.in. funkcja formacyjna, poznawcza, transgresyjna, sprzyjająca upodmiotowieniu tych, którzy podejmują trud wielowymiarowego, refleksyjnego i odpowiedzialnego wchodzenia w interakcje ze światem (realnym i wirtualnym), rozumianym jako „tekst do czytania”²⁹. To ważne zwłaszcza w przypadku dorastających uczniów – młodych ludzi, których

²⁴ M. Żardecka-Nowak, *op. cit.*, s. 138–139.

²⁵ R. Rorty, *Wyzwolenie od egotyzmu. James i Proust jako ćwiczenie duchowe*, przeł. A. Żychliński, „Teksty Drugie” 2006, nr 1–2, s. 201.

²⁶ *Ibidem*, s. 186.

²⁷ *Ibidem*, s. 141–142.

²⁸ A. Markiewicz, *op. cit.*, s. 20.

²⁹ Zob. K. Prajzner, *Tekst jako świat i gra. Modele narracyjności w kulturze współczesnej*, Łódź 2009.

rozwój i świadomość warto wspierać m.in. tak wyrażanym przekonaniem o roli Innego w budowaniu własnej tożsamości:

Własną tożsamość jednostka buduje poprzez doświadczenie odrębności drugiego człowieka. Spotkanie innej, znajdującej się poza postrzegającym podmiotem osoby pozwala uświadomić mu swoje granice oraz zbudować obraz samego siebie. *Inny* jest swoistym odbiciem postrzegającego i jest niezbędny, aby patrzący mógł widzieć, kim jest on sam. Obcy swoją obecnością dokumentuje istnienie rzeczywistości transcendentnej wobec jednostki i prezentuje się jako postać o cechach przeciwstawnych do Mikrokosmosu człowieka poznającego. Drugi człowiek samym swoim istnieniem na zewnątrz poznającego umożliwia mu doświadczenie własnej integralności zamkniętej granicą jego ciała³⁰.

Poznanie siebie dzięki lekturze wiąże się z wchodzeniem w przestrzeń zmienności i trwania, sprzyja budowaniu wspólnoty i odkrywaniu odrębności, wyzwala i kształtuje umiejętność wchodzenia i bycia w relacji z otoczeniem, z Innym, z samym sobą, co w dobie współczesności zagłuszającej i tłumiącej „wewnętrzne stany duszy” może być bardzo ważne dla każdego, kto będzie umiał dzięki lekturze i poprzez lekturę rozmieć „siebie-jako-siebie”, doznawać siebie poprzez ciało, odczuwać zmysłową rozkosz i ból, lęk przed fizycznym regresem, osłabieniem, wyczerpaniem³¹, komu doskwiera „ból istnienia”. Inspiracje antropologiczne w badaniach nad literaturą i jej oddziaływaniem nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że elementy poetyki tekstu artystycznego warto, a nawet trzeba, traktować jako wykładniki „percepcji, procesów myślowych, emocji, zachowań ponadjednostkowych lub najbardziej indywidualnych”³². Tak rozumiana aktywność lekturowa wiąże się z odkrywaniem w przestrzeniach literackich przejawów możliwości kreacyjnych człowieka i tropów jego utrwalonej w dziele aktywności.

³⁰ P. Kowalski, *Leksykon – znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław 1998, s. 360.

³¹ B. Morzyńska-Wrzosek, *Estetyzowanie ciała. Propozycja antropologizującego odczytania przedwojennej poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, [w:] *Istnieć w kulturze – istnieć w kulturach. Między teorią a praktyką edukacyjną*, red. A. Rypel, D. Jastrzębska-Golonka, Bydgoszcz 2018, s. 290.

³² M. Rembowska-Płuciennik, *Poetyka i antropologia*, [w:] *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, red. E. Kosowska, A. Gomóła, E. Jaworski Katowice 2007, s. 96.

WSŁUCHIWANIE SIĘ W „GŁOS INNEGO”, KTÓRYM JEST LITERATURA

Przywołane wyżej źródła inspiracji były kanwą dla rozwiązań metodycznych, które wypracowali studenci filologii polskiej na zajęciach z dydaktyki języka polskiego w klasach VII–VIII szkoły podstawowej. Zalecona im w ramach przygotowania do ćwiczeń lektura przedmiotu i dyskusja wokół walorów edukacyjnych, jakie wiążą się z koncepcją literatury jako „głosu Innego”, pozwoliły stworzyć kilka – moim zdaniem ciekawych – przykładów włączania nastoletnich uczniów w przestrzeń rozmowy, której niezbywalną częścią jest literatura i jej „głos” kierowany do czytelników. Wszystkiemu patronowały wątpliwości, założenia i pytania formułowane w kontekście sygnalizowanej problematyki:

Jeśli wszelka literatura znajduje się w stanie wymiany wartości w spotkaniu z czytelnikiem-interpretatorem, to jaki jest *ethos* tego ostatniego? Co winien on przedsięwziąć, aby na wezwanie obcego świata, niezamykającego przed nim swoich granic, odpowiedzieć zgodnie z zasadą sprawiedliwości: *audiatur et altera pars*? Kiedy reakcja czytelnika jest znakiem bycia słyszącego? Czy zawsze próba rozumienia jest krokiem na drodze twórczego odpowiadania światu, którego obraz przynosi świadectwo cudzych doświadczeń i tego, co poza mną? [...] *ethos* interpretatora buduje się wokół bycia w drodze do zrozumienia tego, że wszystko jest wzajemnie powiązane ze wszystkim. W odniesieniu do literatury stopień trudności tej drogi zależy od natury dzieła i od natury doświadczenia wewnętrznego, które skłania czytelnika do potraktowania lektury jako odpowiedzi na wezwanie od strony niewiadomego źródła, pulsującego pomiędzy „ja” i „ty” [podkr. – I.M.]³³.

W świetle omówionych wyżej teoretycznych uzasadnień dla projektowania roli literatury w procesie dydaktycznym jako „głosu Innego” rodzi się pytanie o rozwiązania metodyczne, które mogłyby temu sprzyjać. Walory omawianej perspektywy czytania podkreślają we wstępach autorzy niektórych podręczników szkolnych, kierując w stronę uczniów treści motywujące do wsłuchiwania się w „głos literatury, kultury i tradycji”:

W istocie tekst to sygnał wysyłany do nas przez drugiego człowieka. Naszym zadaniem jest zrozumieć ten sygnał i sformułować własną odpowiedź. [...] Proponujemy wam potraktowanie dzieł kultury jako głosu twórców w dialogu

³³ E. Feliksiak, *op. cit.*, s. 18.

o wszystkim, co nas otacza i czego doświadczamy. Tradycja to niekończąca się rozmowa, do której i my zostaliśmy zaproszeni. [...] Teksty nawiązują między sobą dialog, nawzajem się oświecają i dopeniają³⁴.

Tak formułowane treści warto w praktyce edukacyjnej traktować jako przedmiot refleksyjnej lektury, co na lekcji, którą mogłam obserwować, odbywało się w ramach pracy grupowej. Zadaniem uczniów było zredagowanie na podstawie podręcznika przedmiotowego tekstu o interpretacji³⁵, po uprzednim wnikliwym przeglądzie jego zawartości. Zamieszczony niżej fragment to ustalenia jednej z grup, które niewątpliwie mogą potwierdzać walory kształcące tego rodzaju działań:

[...] interpretacja – to wsłuchiwanie się w głos kogoś, kto mówi w tekście, i podążanie za jego myślą; to sztuka rozumienia Innych; to trud, który się opłaca, bo dzięki temu wzbogacasz siebie; to wsłuchiwanie się w głos/głosy tradycji, która żyje w tekstach i mówi tekstami; to „jedna z najważniejszych umiejętności człowieka”, bez niej nie sposób żyć... mądrze, pewnie, samodzielnie; to zdolność, która pozwala być wolnym, twórczym, oryginalnym, ale też odpowiedzialnym za to, kogo, co interpretujesz, a co jest kimś, czymś Innym³⁶ itd.

„Gdy Inny zaprasza do swojego świata...” – tak zatytułowana strategia wsłuchiwania się w głos Innego może wiązać się z lekturą fragmentów poetyckich z kręgu liryki wyznań osobistych, które mogą „zarażać” mądrą myślą, dobrym słowem, niekonwencjonalnymi marzeniami czy innymi doświadczeniami sprzyjającymi rozwijaniu wrażliwości humanistycznej, inspirując do refleksji nad tym, co może człowieka wzmocnić, zaintrygować, zaskoczyć, wyrwać ze zgiełku codzienności, zwyczajności, pospolitości. Osiągnięcie tak zaprojektowanego oddziaływania poezji stwarza np. zamieszczony niżej zestaw wybranych fragmentów wierszy, na podstawie których uczniowie mogą: rozwijać własne myśli wywołane poetyckim słowem, tworzyć tekst/teksty o człowieku odnajdowanym

³⁴ K. Biedrzycki, E. Jaskółowa, E. Nowak, *Świat do przeczytania. Kultura, język, dialogi. Język polski. Liceum i technikum. Klasa I, cz. 1*, Warszawa 2012, s. 11. Zob. także: K. Koziołek, *Czytanie z innym. Etyka, lektura, dydaktyka*, Kraków 2006; E. Jaskółowa, *Kto to był? Żona Lota w poezji polskiej XX wieku, czyli rozbijanie stereotypu*, Katowice 2006.

³⁵ Zadaniem uczniów było uwzględnić przede wszystkim teksty odautorskie, w tym wstęp, treść zadań i poleceń ukierunkowujących pracę z tekstami kultury oraz zamieszczane – zwłaszcza w podręcznikach dla szkół ponadpodstawowych – omówienia w formie wskazówek, przykładowych eksplicacji i szkiców interpretacyjnych, komentarzy itd.

³⁶ Opracowanie na podstawie: K. Biedrzycki, E. Jaskółowa, E. Nowak, *op. cit.*

w przestrzeni poezji osobistych zwierzeń, autorefleksji czy dokonywać porównania przytoczonych urywków (dostrzegać miejsca wspólne, formułować wnioski interpretacyjne itd.). Niezależnie od strategii obranego postępowania tak zaprogramowana lektura może dostarczać ciekawych odkryć, „pokarmu duchowego”, może rozbudzać potrzebę „dziwienia się światem”, dostrzegania niezwykłego w tym, co zwyczajne itd.:

Leopold Staff
Kochać i tracić

„Oto jest życie: nic, a jakże dosyć...”
Kochać i tracić, pragnąć i żałować,
Padać boleśnie i znów się podnosić,
Krzyknąć tęsknocie: „precz”
i błagać: „prowadź”!
Oto jest życie: nic, a jakże dosyć...

Zbiegać za jednym klejnotem
pustynie,
Iść w toń za perłą o cudu urodzie,
Ażeby po nas zostały jedynie
Ślady na piasku i kregi w wodzie.

Leopold Staff
Ciężar

Miałem pleciony kosz,
Chciałem weń włożyć owoce,
By je przechować na zimę,
A może miał to być chleb.
W nocy ktoś włożył mi w kosz
kamienie,
Ciężkie i twarde,
Które nie miały posłużyć nikomu,
Tylko obarczyć mi grzbiet.
Lecz wezmę ten kosz na plecy,
Poniosę te kamienie,
Poniosę je do końca,
Aż tam.

„Czerpać z mądrości Innych...” – tak wyznaczona strategia postępowania lekturowego może np. wiązać się z lekturą fragmentów zaczerpniętych z publikowanych rozmów, wywiadów, spotkań, których główni bohaterowie (np. pisarze, artyści, poeci) dostarczają niekonwencjonalnych sposobów rozumienia tego, co wpisane jest/może być w życie każdego człowieka, a bywa często albo zagłuszone, uproszczone, pozbawione głębszego sensu, albo uwięzione w stereotypach, schematycznym rozumieniu czy jednoznaczności itd. Przywołane niżej fragmenty wypowiedzi na temat słów i literatury – udostępnione uczniom jako propozycja np. domowej lektury (rozdanie kserokopii czy rozesłanie zapisów pocztą elektroniczną) bądź zastosowane na lekcji jako kontekst lekturowy – mogą wzbogacać myśli, wyobrażenia, skojarzenia o tym, co tak bardzo ich dotyczy, nad czym warto się zastanowić głębiej, co kryje w sobie ważne tajemnice, cenną wiedzę, pomocne dla dobrego życia inspiracje itd. Przedmiotem takiej lektury i związanych z nią refleksji mogą być na przykład następujące teksty:

słowa: Usłyszeć ważne słowa w dzieciństwie i je odczuć choćby krawędzią wyobraźni, to doświadczenie niemal biblijne, to być może namaszczenie do odczytywania symboli wszędzie i zawsze. Słowa uwieczniają świadomość. [...] Słowo odgrywa podstawową rolę w spotkaniu człowieka z człowiekiem, odnosi się do rzeczywistego świata. Jest elementem ludzkiego języka, a język reprezentuje świat i jest tworem symbolicznym. [...] słowa mogą dawać wiedzę, informować, ale także szkodzić, wręcz zabijać. Bóg stworzył świat słowem. Słowo nazywa. Bez niego nie widzielibyśmy obiektów otaczającej rzeczywistości. Przedmiot staje przed nami w słowie – bez słowa przedmiot jest nieobecny. Mówimy: to kamień, to żyto. Bez słowa wielu rzeczy nie widzimy. [...] Słowo otwiera drogę do światów, których nie widzimy³⁷.

literatura: [...] literatura pozwala często intensywniej zobaczyć świat. Ludzka kultura to także rzeczywistość. Artysta dzięki zmysłom i wyobraźni może zwrócić uwagę i nacechować byty, relacje międzyludzkie, figury. Dzięki operacjom artystycznym te na nowo nacechowane byty wydają się atrakcyjne. To między innymi dzięki literaturze jesteśmy wprowadzani w świat, który ma wiele znaczeń. [...] Literatura, jeśli zmienia człowieka i rzeczywistość, czyni to za zgodą człowieka, z emocjonalnym, ale dobrowolnym jego udziałem jako podmiotu. [...] Prawda, o której mówi literatura, bardziej się objawia, niż jest. Choć dla wielu jest zakryta, może pozostawiać wrażenie oswojenia irracjonalnego, podobnego do tego, czego doświadcza i co zapamiętuje dziecko, któremu matka mówi, że życie przemija jak rzeka³⁸.

„Mowa uczuć” jako wyzwanie lekturowe. Projektowanie sytuacji lekturowych, sprzyjających odkrywaniu Innego, może też dotyczyć utworów z kręgu tzw. poezji emocjonalnej. Ciekawe ustalenia badawcze związane z tego rodzaju tekstami omawia Beata Przymuszała³⁹, nawiązując do epifanicznej teorii dzieła literackiego i „wiersza jako rozmowy”. W świetle przytoczonych koncepcji literatura rozumiana jest jako medium, które „wyraża niewyrażalne” uczucia, emocje, przeżycia. Ich spotkanie/odkrycie/nazwanie w lekturze to wchodzenie w relację z Innym. Mieszczą się w tym zarówno doświadczenia podmiotu-autora

³⁷ C. Dziekanowski, *Rozmowy o świadomości literackiej*, Warszawa 2006, s. 70–72. Zob. także np. *Pośród nas. Twórcy pomorscy i gdańscy. Rozmowy niedokończone*, red. G. i F. Tomaszewscy, M. i S. Modrzewscy, Gdańsk 2016.

³⁸ C. Dziekanowski, *op. cit.*, s. 72–73, 76–77.

³⁹ B. Przymuszała, *Współczesna poezja emocjonalna? O problemie ekspresji i empatii na przykładzie twórczości Anny Świrszczyńskiej i Rafała Wojaczka*, [w:] *Magma uczuć*, red. P. Orlik, Poznań 2005, s. 315–335.

wypowiedzi literackiej, jak i kogoś, kto partycypuje w tym z pozycji podmiotu-czytającego tekst, tzn. kogoś, kto stara się zrozumieć, przeżyć, włączyć mniej czy bardziej w sferę własnego świata/wnętrza coś, co pochodzi od Innego, co stało się/jest jego udziałem. Walory tak pojmowanej lektury podkreślał Hans-Georg Gadamer:

Rozmowy nie można prowadzić z kimś, kto już i tak wszystko wie, lecz tylko z kimś takim, kto nie wie, przysłuchuje się, co komuś innemu przyszło do głowy i co przychodzi od innego – i tak samo jest w przypadku wiersza i rozmowy z wierszem. [...] wiersz, jak tocząca się rozmowa, wskazuje w kierunku jakiegoś nigdy niedającego się doścignąć sensu⁴⁰.

Organizowanie sytuacji edukacyjnych związanych z lekturą-słuchaniem emocji i przeżyć, jakie są udziałem Innych, może być ukierunkowane treścią zadań odwołujących się do tej sfery doświadczeń, jaka dotyczy „mowy uczuć”. Kształceniu kultury emocjonalnej uczniów przez lekturę literackich zwierzeń, wspomnień, wyzwania, rozczarowań, niepokoju itd. sprzyjają zadania, których treść – oprócz tego, że kieruje myśli w stronę Innego – dowartościowuje czytelnika-słuchacza i sferę jego wewnętrznych odczuć:

Porównaj sposób przedstawienia emocji w wierszu Sępa-Szarzyńskiego i na obrazie Caravaggia *Uczta w Emaus*. [...] Po lekturze sonetów Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego przemyśl własną sytuację czytelniczą. [...] Opisz emocje, które wywołują w tobie sonety Sępa-Szarzyńskiego. [...] Czego dowiedziałeś się o sobie dzięki ich przeczytaniu?⁴¹

Podsumowaniem refleksji o niedających się przecenić walorach literatury w doświadczaniu Innego niech będzie przytoczony niżej fragment wypowiedzi Adama Dziadka. Jego treść koresponduje z rekomendowaną w tym artykule strategią edukacyjną na rzecz popularyzowania dialogowego, relacyjnego i dyskursywnego modelu lektury. Wydaje się, że programowany zgodnie z nim proces kształcenia kulturowo-literackiego powinien stwarzać uczniom możliwość odnajdowania w literaturze (oraz w innych tekstach kultury) źródła cennych

⁴⁰ Cyt. za: *eadem*, *Szukanie dotyku...*, s. 335.

⁴¹ K. Biedrzycki, E. Jaskółowa, E. Nowak, *op. cit.*, s. 200–207.

inspiracji dla samopoznania, autokreacji, poszukiwania podmiotowości i stania się podmiotem” w coraz bardziej „trudnym i niespokojnym świecie”⁴²:

Tekst, zwłaszcza literacki, nieodzownie wiąże się z nazywaniem świata, nazywaniem doświadczeń, doznań, uczuć, emocji, otaczających nas rzeczy i zjawisk. Żadna inna sfera ludzkiej działalności twórczej nie nazywa w taki sposób, w jaki czyni to literatura, ponieważ to nazywanie dokonuje się za pomocą języka. Poza nazywaniem umożliwia ona również odnalezienie siebie w Innym, odnalezienie i odkrycie swoich własnych doświadczeń w doświadczeniach Innego, a także potwierdzenie własnej tożsamości poprzez tożsamość Innego⁴³.

BIBLIOGRAFIA

- Bachtin: dialog – język – literatura*, red. E. Czaplejewicz, E. Kasperski, Warszawa 1983.
- Batorowska H., *Od alfabetyzacji informacyjnej do kultury informacyjnej. Rozważania o dojrzałości informacyjnej*, Warszawa 2013.
- Biedrzycki K., Jaskółowa E., Nowak E., *Świat do przeczytania. Kultura, język, dialogi. Język polski. Liceum i technikum. Klasa I, cz. 1*, Warszawa 2012.
- Błaszczak B., *Narracja i tożsamość. Paula Ricoeura hermeneutyka antropologiczna*, Zielona Góra 2010.
- Bryzek R., *Dialog z tradycją w grze komputerowej. Na przykładzie Wiedźmina – bohatera sagi Andrzeja Sapkowskiego*, [w:] *Oswajanie Inności w edukacji polonistycznej*, red. B. Myrdzik, E. Dunaj-Kozakow, Lublin 2010.
- Doświadczenie lektury: między krytyką literacką a dydaktyką literatury*, red. K. Biedrzycki, A. Janus-Sitarz, Kraków 2012.
- Dziadek A., *Cały świat jest tekstem! Polikontekstualność i transdyskursywność*, [w:] *Przyszłość polonistyki: koncepcje, rewizje, przemiany*, red. A. Dziadek, K. Kłosiński, K. Filipowicz, Katowice 2013.
- Dziewanowski C., *Rozmowy o świadomości literackiej*, Warszawa 2006.
- Dzikiewicz-Gazda U., *O porządku współczesnego kształcenia. Zarys problematyki*, [w:] *Tradycyjne i współczesne systemy wartości: porządek i bezwład*, red. A. Wierciński, Warszawa–Kielce 2003.

⁴² *Ethos literatury w niespokojnym świecie*, red. E. Feliksiak, Białystok 1989; M. Szulakiewicz, *O człowieku w czasach trudnych*, Toruń 2012. Zob. także: R. Koziołek, *Do czego służy kanon lektur szkolnych*, „Gazeta Wyborcza”, 13.06.2014.

⁴³ A. Dziadek, *Cały świat jest tekstem! Polikontekstualność i transdyskursywność*, [w:] *Przyszłość polonistyki: koncepcje, rewizje, przemiany*, red. A. Dziadek, K. Kłosiński, K. Filipowicz, Katowice 2013, s. 34.

- Edukacja a nowe media*, red. M. Latoch-Zielińska, I. Morawska, M. Potent-Ambroziewicz, Lublin 2015.
- Ethos literatury w niespokojnym świecie*, red. E. Feliksiak, Białystok 1989.
- Feliksiak E., *Antropologia literatury. Interpretacje i studia*, Kraków 2014.
- Gadamer H.-G., *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, przeł. B. Baran, Kraków 1993.
- Gardner H., *Pięć umysłów przyszłości*, przeł. D. Bakalarz, Warszawa 2009.
- Głąb A., *Literatura a poznanie moralne. Epistemologiczne podstawy etycznej krytyki literackiej*, Lublin 2016.
- Golka M., *Aparycje współczesności*, Warszawa 2015.
- Houellebecq M., *Uległość*, przeł. B. Geppert, Warszawa 2015.
- Januszkiewicz M., *Kim jestem ja, kim jesteś ty? Etyka, tożsamość, rozumienie*, Poznań 2012.
- Januszkiewicz M., *W poszukiwaniu sensu. Phronesis i hermeneutyka*, Poznań 2016.
- Jaskółowa E., *Kto to był? Zona Lota w poezji polskiej XX wieku, czyli rozbijanie stereotypu*, Katowice 2006.
- Jonas H., *Zmiana i trwałość. O podstawach rozumienia przeszłości*, przeł. P. Domański, Warszawa 1993.
- Kowalski P., *Leksykon – znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa–Wrocław 1998.
- Koziołek K., *Czytanie z innym. Etyka, lektura, dydaktyka*, Kraków 2006.
- Koziołek R., *Do czego służy kanon lektur szkolnych*, „Gazeta Wyborcza”, 13.06.2014.
- Koziołek R., *Dobrze się myśli literaturą*, Wołowiec 2016.
- Koziołek R., *Komu opowiadać o przeszłości literatury*, [w:] *Polonistyka dziś – kształcenie dla jutra*, red. K. Biedrzycki, W. Bobiński, A. Janus-Sitarz, R. Przybylska, Kraków 2014.
- Kwieciński Z., *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*, Wrocław 2007.
- Levinas E., *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*, przeł. M. Kowalska, Warszawa 1998.
- Łebkowska A., *Poznanie siebie i poznanie Innego. Wobec inności literatury*, [w:] *Polonistyka w przebudowie: literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, red. M. Czermińska, t. 1, Kraków 2005.
- Markiewicz A., *Etyka wrażliwości Richarda Rorty’ego*, Kraków 2014.
- Markowski M.P., *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*, Kraków 2013.
- Michałowska D.A., *Neoliberalizm i jego (nie)etyczne implikacje edukacyjne*, Poznań 2013.
- Między dyskursami, sztukami, mediami. Komparatystyka jutra*, red. E. Szczęsna, P. Kubiński, M. Leszczyński, Kraków 2017.
- Mitosek Z., *Tzvetan Todorov – transfiguracja strukturalisty*, „Teksty Drugie” 2007, nr 4.
- Morawska I., *Wpływ nowych mediów na doświadczenia lekturowe współczesnych nastolatków*, [w:] *Człowiek i kultura w komunikacji medialnej*, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, R. Litwiński, Lublin 2015.
- Morzyńska-Wrzosek B., *Estetyzowanie ciała. Propozycja antropologizującego odczytania przedwojennej poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, [w:] *Istnieć*

- w kulturze – istnieć w kulturach. *Między teorią a praktyką edukacyjną*, red. A. Rypel, D. Jastrzębska-Golonka, Bydgoszcz 2018.
- Nasiłowska A., *Dyskont słów*, Warszawa 2016.
- Nasiłowska A., *Literatura wobec zmian komunikacji*, [w:] *eadem, Dyskont słów*, Warszawa 2016.
- Nussbaum M., *Czytać, aby żyć*, „Teksty Drugie” 2002, nr 1–2.
- Nycz R., *Kultura jako czasownik. Sondowanie nowej humanistyki*, Warszawa 2017.
- Nycz R., *Literatura jako trop rzeczywistości. Poetyka epifanii w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2001.
- OBCY/INNY – analiza przypadków, red. M. Karwatowska, A. Siwec, Lublin 2018.
- Ogłóza E., *Podmiotowość ucznia na lekcjach kształcenia literackiego*, [w:] *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, red. L. Gilowa, E. Polański, Katowice 1989.
- Pietrzak E., Szczepanik R., Zaorski-Sikora Ł., *Aksjologia życia publicznego*, Łódź 2011.
- Ponowoczesne konteksty edukacji: audiowizualność, cyberprzestrzeń, hipertekstowość*, red. L. Jakubowska-Malicka, A. Kobylarek, M. Pryszmont-Ciesielska, Wrocław 2009.
- Pośród nas. Twórcy pomorscy i gdańscy. Rozmowy niedokończone*, red. G. i F. Tomaszewscy, M. i S. Modrzewscy, Gdańsk 2016.
- Potulicka E., Rutkowiak J., *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Kraków 2010.
- Prajzner K., *Tekst jako świat i gra. Modele narracyjności w kulturze współczesnej*, Łódź 2009.
- Przymuszała B., *Szukanie dotyku. Problematyka ciała w polskiej poezji współczesnej*, Kraków 2006.
- Przymuszała B., *Współczesna poezja emocjonalna? O problemie ekspresji i empatii na przykładzie twórczości Anny Świrszczyńskiej i Rafała Wojaczka*, [w:] *Magma uczuć*, red. P. Orlik, Poznań 2005.
- Rapak W., *Bachtinowskie korzenie intertekstualności*, [w:] *Intertekstualność i wyobraźniowość. Studia*, red. B. Sosień, Kraków 2003.
- Rembowska-Płuciennik M., *Poetyka i antropologia*, [w:] *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, red. E. Kosowska, A. Gomóla, E. Jaworski, Katowice 2007.
- Rembowska-Płuciennik M., *Poetyka i antropologia. Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego*, Kraków 2004.
- Rorty R., *Wielkie dzieła literackie jako źródło inspiracji*, przeł. M. Szuster, „Teksty Drugie” 2002, nr 1–2.
- Rorty R., *Wybawienie od egotyzmu. James i Proust jako ćwiczenie duchowe*, przeł. A. Żychliński, „Teksty Drugie” 2006, nr 1–2.
- Rozmarynowska K., *INNOŚĆ jako źródło etyczności. Inspiracje Ricoeurowskie*, Warszawa 2015.
- Szmyd J., *Odczytywanie współczesności. Perspektywa antropologiczna, etyczna i edukacyjna*, Kraków 2011.
- Szulakiewicz M., *O człowieku w czasach trudnych*, Toruń 2012.
- Ślósarz A., *Interpretanty lektur. Produkty medialnego przemysłu*, Kraków 2018.
- Zaleski M., *Wolni od stresu i bezpieczni od wszelkiego zamętu*, „Dwutygodnik Strona Kultury” 2009, nr 7.

- Zeler B., *Miejsce interpretacji w nowych koncepcjach edukacyjnych*, [w:] *Polonistyka w przebudowie: literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, red. M. Czermińska, t. 1, Kraków 2005.
- Żardecka-Nowak M., *Wspólnota i ironia. Richard Rorty i jego wizja społeczeństwa liberalnego*, Lublin 2003.
- Żukowski T., *Praktyki społeczne i „urządzenia korekcyjne”*, [w:] *Gry o tożsamość w czasach wielkiej zmiany*, red. A. Werner, T. Żukowski, Warszawa 2013.

Summary: The issue of the article refers to the research on literary and cultural-literary education, which emphasizes the values of dialogue and interaction in the process of educating reading skills. According to theoretical assumptions, the category of the “Other” plays a significant role in such a recognized reading model. Its application in reference to literature as a medium open to communication and motivating to show various forms of activity, is confirmed in many currents of contemporary humanities. The problematic issue is a source of inspiration for the examples and educational reflections on the topic of student support discussed in the text – with the participation of literary texts (and other cultural texts) – in acquiring cognitive, ethical, narrative, communication and information competences important to their development, etc.

Keywords: literature; reading; education; dialogue; the “Other”; interaction